

NÓVÉ BÉLA*

Élő hagyomány – ma is?

A BIBÓ-EMLEKKÖNYV SZERZŐINEK ÉS SZERKESZTŐINEK TANÚSÁGA

„Bibó István a magyar politikai másként gondolkodás egyetlen élő hagyománya” – jelenti ki a *Bibó-emlékkönyvről* írott méltatása élén Szabó Miklós történész, a demokratikus ellenzék egykori jeles teoretikusa a szamizdat *Beszélő* legelső, 1981. októberi számában, majd így folytatja: „A hetvenes években valóságos Bibó-reneszánsz bontakozott ki: írásait sokszorosítva, vitaanyagként, szamizdatként terjesztették, s oda is eljutottak, ahová a másként gondolkodás egyéb szellemi megnyilvánulásai ritkán találhatnak utat. (...) Az *Emlékkönyv* e reneszánsz tudatos és szándékos betetőzése.”

Vajon élő hagyomány-e ma is még Bibó István alakja, tetteinek és írásainak szellemi hagyatéka? S ha igen, kik őrzik azt, miféle értékhangsúlyokkal évtizedekkel a halála után? Avagy lehet-e a sokat hivatkozott bibói örökséget továbbra is „a magyar politikai máskéntgondolkodás” folytonos tradíciójának tekinteni? A Dunatáj Alapítvány maroknyi dokumentumfilmes stábjá e kérdésekre kívánt hiteles és meggyőző válaszokat kapni, amikor 2011 őszén, Bibó István születésének centenáriumán „kamerás emlékméntésre” vállalkozott, azzal a szándékkal, hogy a Bibó-emlékkönyv még élő hajdani szerzői, szerkesztői közül minél többeket szóra bírjon. A jó hároméves forgatás és utómunka egy sor váratlan fordulatot és tanulságot tartogatott. Ám lássuk előbb a Bibó-emlékkönyv létrejöttének történetét.

A Bibó-emlékkönyv születése

1979 nyarán Kenedi János kezdeményezésére egy tíz önkéntesből álló szervező- és szerkesztőbizottság (Bence György, Csoóri Sándor, Donáth Ferenc, Göncz Árpád, Halda Alíz, Kenedi János, Kis János, Réz Pál, Szűcs Jenő, Tornai József és Tordai Zádor) tisztelgő antológiát tervezett összeállítani Bibó István 70. születésnapjára. Az egy év múltán elkészült könyv azonban Bibó István 1979 májusában bekövetkezett hirtelen halála miatt tisztelgő kötetből már csak emlékkiadvány lehetett. (Ami azt illeti, már Bibó végbúcsúztatása is felért egy rendszerellenes demonstrációval az óbudai köztemetőben, '56-ot idéző spontán *Himnusz*-énekléssel, számos kivezényelt titkosrendőr és ügynök jelenlétében, sűrű villámokkal és mennydörgéssel kísérve.) A három vaskos, együttvéve több mint 1200 oldalas, gépiratos kötet, 75 szerző írásaival a magyarországi szamizdat első jelentős hatású, reprezentatív vállalkozása volt, s egyben ígéretes nyitánya egy sokak által remélt ellenzéki összefogásnak. Ezt látta benne valódi kihívásnak egykor maga a pártközpont is, s ezért is reagált rá egy sor személyre szabott megtorló, bomlasztó akcióval, nehogy a lengyel Szolidaritás példájára a kádári konszolidáció „vívmányait” is kikezdje a hasonlóan nyílt társadalmi elégedetlenség, gazdasági és politikai válság.

A tíztagú szervező és szerkesztő gárdában többféle értelmiségi csoport és irányzat képviselte magát: '56-osok és '68-asok, „népiek” és „urbánusok” egyaránt. Ennél is

* A Bibó István életművével foglalkozó tanulmányblokktól vendégszerkesztője: Nóvé Béla.

tarkább összképet mutat a szerzők névsora: Illyés Gyulától Petri Györgyig, Csurka Istvántól Konrád Györgyig, Bali Sándortól Weöres Sándorig, Vargyas Lajostól Szántó Piroskáig – sokan, sokféle műfajban adtak szívesen írást a készülő kötetekbe. A személyes emlékezesek, esszék, tanulmányok szerzői a '70-es – '80-as évek fordulóján leginkább arra kerestek válasz(oka)t, hogy melyek a vállalható előzményei a magyar demokráciának, és hogy az a közeli, távoli jövőben vajon miféle esélyekkel indulhatna újra. A sokféle – nem csak az egypártrendszer ideológiájához, ám gyakran egymáshoz képest is igencsak „másként gondolkodó” – író, művész, társadalomtudóst, hajdani '56-os eszme- és rabtársat minden markáns különbözőségük ellenére egy táborba gyűjtötte a Bibó személye és eszméi iránti kötődés. És vele az a felismerés, hogy Kelet-Európa és benne a magyarság megújulása csakis a demokráciától s a szabad nemzeti önrendelkezéstől várható, a nyomasztó sztálini „örökséget” s a szélsőjobbos múltat egyaránt elutasítva.

Ez a közérzület, e váratlan sokfelől visszhangzó eszmei konszenzus egykor a résztvevők számára is valódi revelációként, új közösségformáló élményként, hatott: a független, demokratikus ellenállás 1956 után sokáig elfojtott, elfeledett hagyományának újbóli felfedezésével. De merész tabutörésnek számított a Bibó-emlékkönyv egy sor más szempontból is. Mindjárt azzal, amire a korábbi, súlyos történelmi határhelyzetekben éppen Bibó István mutatott ismételt példát, hogy elveinket és értékeinket a mégoly nyomasztó hatalmi túlerővel szemben is vállalnunk kell. Azaz ha a pártállami cenzúra miatt az igazság másképp kimondhatatlan, teremtsünk alternatív nyilvánosságot magunknak „a szabadság kis köreiből” és azokon túl is: a 'börtön-morzé'-től a szabad világba kijuttatott tiltakozó memorandumokig. Mindez a bibói értelmiségi attitűd más vonzó jegyeivel: az előítélet-mentességgel és a folytonos önrevízióval társulva ismét a közbeszéd súlyához méltó, fontos tárgyává tett egy sor régóta elfojtott kérdést: 1956 valódi történetét, a trianoni traumáét és a holokausztét, az antiszemitizmus látens továbbélését vagy épp a szorongatott határon túli magyar kisebbségek ügyét – immár nemcsak a bibói életmű nagyhatású tanulmányai által, hanem a sokszerzős Bibó-emlékkönyv írásaiban, majd azok reflexióiban is.

A dokumentumfilm létrejötté

A Dunatáj Alapítvány forgatóstábját kollektív emlékműtő vállalkozására főként annak feltűnő hiánya indította, hogy bár az egykori szamizdatos emlékkönyv mint demokratikus mozgalmi etalon már 2011-ben, a Bibó-centenárium évében is fontos referenciaként tűnt fel a hajdani szervezők, szerzők és olvasók megnyilatkozásaiban, annak előzményeit, létrejöttét és fogadtatását jó három évtized múltán sem tárta fel személyes élményközelből módszeresen senki. Ezért elsőként szorgos kutatással az ekkor még elérhető egykori résztvevők körét próbáltuk felmérni. Csakhamar szomorúan kellett konstatálnunk, hogy a 75 szerző és szerkesztő bő kétharmada már nem érthette meg a centenáriumot – közülük nem csupán Bibó István nemzedéktársai, hanem sokan a nálánál egy-két nemzedékel ifjabb „derékhadból” sem. Múltmentő vállalkozásunk sajnálatosan megkésettnek bizonyult további bő egy tucatnyi érdemes szerző és szerkesztő esetében is, akik idős koruk és megrendült egészségük miatt ekkor már nem vállaltak nyilvános szereplést. (Így a már nagybeteg Csoóri Sándor, aki az *Emlékkönyv*ben megindítóan személyes költői portréval idézte fel Bibó István alakját s emlékéét *Láttam arcodat* címmel.)

Ám azért az interjút örömmel vállalóknak s azt baráti körben készséggel továbbajánlóknak sem voltunk híján. Három év alatt így összesen tizennyolc, egyenként átlag másfél óras célzott beszélgetést sikerült két kamerával rögzítenünk a hajdani szerzőkkel, szerkesztőkkel, főként budapesti helyszíneken – az egyetlen Duray Miklóst kivéve, akit Pozsonyban kerestünk fel. Interjúalanyaink teljes listája: Andrásfalvy Bertalan, ifj. Bibó István, Dalos György, Duray Miklós, Erdélyi Ágnes, Göncz Árpád, Illyés Mária, Juhász Pál, Kenedi János, Kis János, Kodolányi Gyula, Konrád György, Kovács István, Radnóti Sándor, Réz Pál, Szilágyi Sándor, Tornai József és Vajda Mihály. Beszélgetőtársuk – történész szakértőként és forgatókönyvíróként – e sorok írója volt. (A teljes stáblista filmünk lejegyzett és elsőként itt közzétett szövegváltozatának végén olvasható.) Az interjúkra jórészt a szerzők, szerkesztők otthonában került sor, bár akadt néhány kivétel. Andrásfalvy Bertalannal a Néprajzi Múzeum Könyvtárában, Juhász Pállal a Corvinus Egyetemen, Göncz Árpáddal a Vérhalom téri elnöki rezidencián, Kovács Istvánnal a Lengyel Kultúra Házában, Molnár Gusztávval pedig az Írószövetség Könyvtárában készült interjú. Különös súlyt ad e kései emlékméntésnek, hogy az emlékkönyv-szerzők közül 2013 óta már hatan eltávoztak az elmúlt évtizedben – Duray Miklós, Bojtár Endre, Göncz Árpád, Konrád György, Réz Pál és Tornai József –, s nem egynek közülük ez volt az utolsó nyilvános megszólalása fontos közügyekben.

A Dunatáj Alapítvány által forgatott interjúk vágatlan felvételeit – együttvéve mintegy 30 órányi muszteranyagot – a budapesti Blinken OSA Archívum őrzi. (Fonds / Állag azonosító: HU OSA 393. A 18 archivált nyers interjú a kutatók számára is hamarosan elérhető.) Egyórás szerkesztett dokumentumfilmünk *Bibó-emlékkönyv 1979* címmel ezen a linken látható:

https://www.youtube.com/watch?v=tB-_kVYocmo/.

A Bibó-hatástörténet újabb adalékai

Pályája, életműve értékelését, mint az közismert, még maga Bibó István indította el egy fanyarul önironikus kijelentésével, mely szerint sírkövére elég lesz csak annyit írni: „Élt 1945-től 1948-ig”. Való igaz, e három év volt élete legaktívabb, legtermékenyebb időszak, mikor egy sor nagyhatású, elemző esszét publikált a Válasz, a Valóság és más cenzúramentes lapok hasábjain, mikor az Akadémia tagjává fogadta, a szegedi egyetem jogi karán a politika tanszéken tanított, és országszerte előadásokat tartott, miközben az új demokratikus választási törvény megalkotásán s az elavult magyar közigazgatás átfogó reformján dolgozott a Belügyminisztérium Közigazgatási Osztályát vezetve.

A Rákosi-, majd a Kádár-éra kényszerű szilenciuma és súlyos börtönévei után alkotókedve csak pár évvel halála előtt éledt fel újra a nemzetközi intézmények benuktatásáról s az európai politikai fejlődés értelméről töprengve. Csak ez időben támadt fel ismét az érdeklődés személye és munkái iránt a nép-nemzeti és demokratikus ellenzék s az '56-os bajtársak köréből, mely elhunytával csakhamar a demokrata hazafiság s a civil kurázi hősének már-már kultikus aurájával övezte életútját s életében javarészt kiadatlan műveit.

Mint azt a Bibó-recepciót máig aktívan formáló és nyomon követő eszmetörténész, Dénes Iván Zoltán kiemeli: „A Kádár-korszak Bibó-felejtését a rendszerváltást megelőző és előkészítő Bibó-reneszánsz követte, majd a rendszerváltás után ismét a háritás, az elfojtás és a felejtés következett. A politikai recepció helyébe – korántsem automatikusan, komoly erőfeszítések eredményeként – a tudományos recepció lépett,

szakszerű filológiai és eszmetörténeti művekkel, számos forráskiadvánnyal, tanulmánnyal, tanulmánykötettel, monográfiával és Bibó István munkáinak tizenkét kötetes centenáriumi kiadásával.¹

Vajda Mihály filozófus emlékei szerint egy 1992-es szegedi konferencián már az a sommás vélemény is elhangzott, hogy a „bibói örökség” – annak etikai, társadalmi, jogi és történetfilozófiai eszmeköre – a rendszerváltással túlhaladottá vált, s a „létezett szocializmust” felváltó „létező demokráciának” immár egész más prioritásokat kell követnie a hatalomérvényesítés napi pártpolitikai gyakorlatában.

Ifjabb Bibó István egy 2022 tavaszán megjelent többszerzős tanulmánykötet ajánlásában így ír: „Mennél nagyobb volt már 2000 körül az egyértelműen érezhető csönd apám személye és életműve körül, annál biztosabban és keserűbben fogalmazódott meg bennem – és igazi tisztelői nem túl népes csapatának tagjai között is –, hogy életműve sajnos még mindig (vagy már megint) aktuális, szinte aktuálisabb, mint valaha. Mindazok az akut vagy krónikus betegségektől és veszélyek ugyanis, amelyeket pályakezdő éveitől egyre pontosabban diagnosztizált a magyar társadalom életében, s amelyekre terápiás javaslatai is voltak, nem múltak el, hanem – alig változott formában – újra megjelentek, kiújultak, mint egy daganat vagy gyulladás, és ma is fertőző módon jelen vannak.”²

Az ezredforduló utáni évtized mind mélyebb megosztottsága és 1956 erőszakos zavargásokkal kísért, kisajátító devalválása, sok más érdemes társával együtt méltatlanul háttérbe szorította az erőszakmentes ellenállás és tisztos kompromisszumkérés bátor értelmiségi hőségének ’56-os helytállását is. Ennek ellenére vagy talán éppen ennek ellensúlyozására, a 2011-es Bibó-émlékév – születése 100. évfordulója – meglepően sokszínű és eseménygazdag volt: megemlékezések és vitaestek, konferenciák és publikációk, filmek, interjúk, kiállítások sorával egész éven át. (Ezekről szintén ifjabb Bibó István készített összeállítást.³) A korábbi emigrációs és hazai kiadványok egyesítésével teljessé vált az életműkiadás is tizenkét kötetben – igaz, csupán jelképes, pár száz példányos könyvészeti ritkaságként.

Az elmúlt évtized során ifj. Bibó István folytatta édesapja az MTA Kézirattárában őrzött, nem vagy alig ismert, személyes adalékokban gazdag levelezésének közreadását.⁴ Az életút- és életmű-értékelés szintén több fontos hazai kiadású új kötettel gazdagodott.⁵ A külföldi szerzők munkái közül mindenképp említést kíván Anssi Halmesvirta finn, magyar és angol nyelven egyként publikált értő és alapos monográfiája

¹ Ld. *Bibó István és a 21. század*, szerk. Majtényi László, Eötvös Károly Intézet – Corvina Kiadó, Budapest, 2022. 487.

² *Bibó István és a 21. század*, 7.

³ Lásd ifj. Bibó István összeállítását: *Események 2011-ben, Bibó István születésének 100. évfordulóján* (tiszatajonline.hu/egyeb/egy-romai-jellem)

⁴ *Bibó István és Marsousszky Miklós levelezése*. Közzéteszi ifj. Bibó István, in *Holmi*, 2013. február.

⁵ Néhány fontosabb kötet: Balog Iván: *Bibó István recepciója. Politikai átértelmezések*, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2010; Dénes Iván Zoltán: *Az „illúzió” realitása. Kollektív identitásprogramok*, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011; Király Levente: *Bibó megmondja*, Corvina, Budapest, 2019; Csepregi András: *A keresztény erőszakmentességtől a nyugati demokráciáig. Bibó István politikai teológiai megközelítésben*, Luther Kiadó, Budapest, 2021.

A szabadság keskeny ösvénye: Bibó István közösségi moralizmusa címmel.⁶ Fontos hozadék volt az is, hogy új összkiadásban ismét hozzáférhetővé vált a teljes Bibó-életmű három nagyalakú kötetben, 3300 oldalon a Kalligram Kiadó jóvoltából.⁷

Az ezredfordulón alakult Bibó István Közéleti Társaság a 2010-es években is aktív maradt a világjárvány kitöréséig, rendszeres tisztújításaival, elnökváltásaival (Kende Péter, Kuncze Gábor, Balázs Péter), számos emlékezet- és aktuálpolitikai rendezvényével. Alapító tagjai fő céljuknak „a pallérozott és racionális közbeszéd helyreállítását” tekintették a józanabb politikai kultúra megteremtése érdekében „nyilvános véleménycserét szorgalmazva mindazokkal, akiket aggasztanak a társadalom megosztására, szembefordítására irányuló kísérletek, az egyre inkább terjedő durvaság, nyilvános cinizmus és a demokratikus ellensúlyok kiiktatásának kísérlete.” Noha tagsága és szimpatizáns köre jórészt a politizáló fővárosi értelmiségre szorítkozik, „köztársaság napi évertékelői”, megemlékezései, konferenciái, vitaestjei, könyv- és filmbemutatói az interneten s a független sajtón is követhetők. Ezek jórészt évfordulókhöz vagy fontos aktuálpolitikai eseményekhez kötődnek olyan közérdekű témákban, mint 1956 öröksége, a rendszerváltás és határnyitás, a magyar holokauszt, a menekültválság, az önkormányzati autonómia, az oktatás- és egészségügy vagy a kisebbségek helyzete. Évente odaítélt „Bibó István Demokrácia Díjával” a Társaság főként civil hazai szervezeteket és példásan aktív közéleti szereplőket tüntet ki.

Újabb kezdeményezés az is, hogy 2019-es őszi szemeszterétől a CEU „Bibó István Szabadegyetem” néven rendszeres kurzusokat szervez online részvétellel mára javarészt evakuált budapesti székhelyén. Ennek legutóbbi, 2022. február-márciusi különleges programja egy hatrészes előadássorozat volt, amely a 2010-es évek magyar játékfilmjének inzertjeivel a mai Magyarország érzékeny társadalmi és kulturális problémáinak elemző feltárását célozta. A kurzus egyik kiindulási pontja, hogy „a filmek nem csupán ábrázolják a társadalmi jelenségeket, nemcsak reflektálnak egyes társadalmi problémákra, hanem formálják is egy közösség megértését: emlékeznek és emlékeztetnek, érzelmi reakciókat „ragasztanak” egyes élethelyzetekhez, elbeszélésekbe rendezik a társadalmi jelenségeket, értelmezéseket ajánlanak (és néha sulykolnak is), azaz aktívan formálják a kor társadalmi valóságátapaszlatának kulturális megképződését.”

Tavaly tavasszal a Corvina Kiadó és az Eötvös Károly Intézet *Bibó István és a 21. század* címmel eredeti és releváns tanulságaival merészen gondolatindító tanulmánykötetet adott ki Majtényi László szerkesztésében és előszavával, ifj. Bibó István ajánló soraival. Benne Dénes Iván Zoltán az életmű aktualitásait veszi számba, Balog Iván a félreértett Bibó-tanulmány: a *Zsidókérdés* sajátos recepcióját elemzi, Szabó Miklós két elmélyült elemzést szentel a politikai hisztériának és a hétköznapi történelem filozófiájának. Fleck Zoltán *Zsákutcás habitusok* címmel azt vizsgálja, hogy vajon miért oly feltűnően akadálytalan a demokrácia felszámolása évtizedekkel a rendszerváltás után; Majtényi László pedig Bibó premisszáin tovább haladva nagyívű tanulmányában azt hangsúlyozza, hogy „a demokratikus politikai erők a jobb- és baloldalon a magyar

⁶ Anssi Halmesvirta: *Vapauden kapea polku: István Bibón julkinen moralismisa*. Jyväskyläi Egyetem, 2020. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-6947-9> – Anssi Halmesvirta: *A szabadság keskeny ösvénye: Bibó István közösségi moralizmusa*, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen, 2020.

⁷ *Bibó István összegyűjtött írásai*, 1–3. kötet. Szerk. Dénes Iván Zoltán, Kalligram, Budapest, 2016–2020.

alkotmányosság helyreállításáért közös felelősséget viselnek”. Problémaérzékenység és kellő elemző erő jellemzi a fiatal szerzők írásait is. Fábián Áron és Mattyasovszky-Németh Márton az elit és szociális érzék ellentmondásait szembeesíti a 21. századi Magyarországon – más szóval azt, hogy „milyen társadalompolitikát ajánl Bibó nekünk 2022-ben”, míg Lázár Domokos: „ép alkat és reagálókészség” címmel a hazai felsőoktatási autonómia-küzdelmek eseteit mutatja be egy autokratikus rendszer szorításában.

2022. április végén a százéves Szegedi Tudományegyetemen rendeztek kétnapos magyar, francia, angol nyelvű nemzetközi Bibó emlékkonferenciát *A hatalmi ágak elválasztása egykor és most* címmel – a hazai előadók sorából többek között Görög Márta, Trócsányi László, Martonyi János, Antal Tamás, Löffler Tibor, Sulyok Márton, Kiss Barnabás, Szalai Anikó, Sonnevend Pál és Molnár Tamás részvételével. Május közepén a Bibó István Szakkollégium közgyűlésén nyolcvan hallgató négy órán át vitatta, miként lehet az általuk kezdeményezett, immáron több éve sikerrel működő „Társadalmi Felelősségvállalás” programok: a tehetséggondozás, jogvédelem, jogi tanácsadás, rendszeres adománygyűjtések párhuzamosan futó együttesét hatékonyabbá tenni, jobban összehangolni és kibővíteni az önkéntes hallgatói társulás, az öntevékenység és autonómia alapelveinek megőrzésével. A Bibó-szakkollégisták elmúlt évtizedbeli megéledt aktivitásáról ugyanezen lapszámban Mattyasovszky-Németh Márton igazgató ad áttekintést.

Él-e hát Bibó István eszmei, erkölcsi, közéleti hagyománya? Az iménti példák azt jelzik, sokunkban valóban él – köztük reményre jogosítón diákok, értelmiségi fiatalok „szabadságszerető” köreiből –, habár a többség félelem nélküli demokrata elkötelezettségéről ma újfent önáltatás volna beszélni. Akárhogy is, mementóként méltóbb végszót ma sem igen találhatnánk Kenedi János kéretlenül és mikrofon nélkül elmondott, baljós menydörgésekkel kísért, bátor egykori sírbeszédénél az óbudai temetőben:

„Sírba száll-e a demokratikus gondolkodás Bibó Istvánnal? Szórhatnak földet, görgöngyöket, hengeríthetnek sziklát is annak hantjára, aki a legkövetkezetesebb képviselője volt. A demokratikus gondolkodást nem lehet föld alá kényszeríteni, mert éltek mindazon igények, melyek annak idején a könyvtárszobából közéletre hívták Bibó Istvánt, és amelyek az ő elhallgatása után is tovább élnek.”⁸

Édesanyjával, 1912

⁸ Bibó István sírbeszéde, 1979. május 21., in Kenedi János: *A halál és a leányka*, Századvég, Budapest, 1992.